

Олег БОЖКО
Київ

УКРАЇНЦІ НА ФРОНТАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – 1921 рр.

Встановлення національного складу збройних сил різних політичних режимів, які поширювали свій вплив на територію України 1917 – 21 рр., має принципове значення. Кваліфікація збройного протиборства тих років дуже давно відзначається різнобєм. Його визначають як громадянську війну між різними суспільними класами, як російсько-більшовицьку окупацію України, як дві громадянські війни (перша – між різними групами українців, друга – між білими і червоними) тощо. Ще більше спроб охарактеризувати період 1917 – 21 рр. без вживання слова “війна”¹. Характеризуючи збройне протиборство 1917 – 1921 рр. як міждержавну війну, що виливалася в окупацію (“українсько-більшовицька війна”, “більшовицька окупація України” тощо), автори керуються формальними критеріями: одностороннє проголошення державної незалежності однією з воюючих сторін визнається достатнім для невизнання війни громадянською. При цьому не зрозуміло, чому ж невизнання цієї незалежності протилежною стороною не є достатнім для визнання війни громадянською. Характерно, що проголошення незалежності в ті буремні часи жоден політичний режим не оформив належними формальними заходами: не закріпив двосторонніми договорами державні кордони, не прийняв і не видав повнокровний корпус нормативних і підзаконних актів про громадянство, не забезпечив оформлення відповідних особистих документів, які б засвідчували громадянство. Нагадаємо: в нормальних умовах мирного часу держава Україна з грудня 1991 р. на початок 2000 р. лише завершує обмін паспортів і не здійснила навіть делімітації державного кордону з Росією (процедури, яка служить основою для остаточного визначення кордону).

При запереченні громадянського характеру воєнних конфліктів 1917 – 21 рр. “забувається”, що на численних фронтах протистояли земляки, уродженці одних і тих же сіл і міст, котрі билися насамперед за своє право повернутися господарями до рідних домівок, а не вселитися в “окуповані”.

Наголошення на неукраїнському національному складі червоних та білих армій є дуже слабким аргументом при визначенні характеру боротьби 1917 – 21 рр.: росіяни, поляки, євреї та інші цілком могли бути (і були) уродженцями українських губерній, отже, потенційно, – громадянами УНР чи Української Держави у повній відповідності до законів, оскільки ті визначали громадянство не за національністю, а за місцем народження чи постійного перебування та за деякими іншими, менш суттєвими ознаками².

Найзначнішими збройними силами, які діяли на території України 1917 – 1921 рр. були: Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА); Армія УНР (Центральної Ради і Директорії УНР); Українська Галицька Армія (УГА); Збройні Сили Півдня Росії ген. А.І.Денікіна; Російська (“Русская”) Армія генерала барона П.М.Врангеля. Українська Армія і Флот Української Держави гетьмана П.Скоропадського не були розгорнуті до боездатного складу й помітного впливу на перебіг збройної боротьби 1918 р. не справили.

Облік особового складу за національністю вівся лише в РСЧА. Перші, невдалі спроби збору відомостей про національність бійців і командирів припадають на весну 1920 р., перші більш-менш загальні дані наявні за кінець 1920 р.³

В білих арміях дотримувалися дореволюційного законодавства і статутних положень старої армії, тому відомостей про їхній національний склад шукати марно.

Ні в літературі, ні в архівних зібраннях нам не вдалося натрапити на свідчення щодо ведення статистичного обліку національного складу українських армій.

Тим не менш, незважаючи на обмеженість (РСЧА) і повну відсутність (Армія УНР, УГА, білогвардійці) статистичних даних про національність особового складу, в літературі вже давно РСЧА і білогвардійські армії характеризуються як російські (такі, що склалися з росіян), Армія УНР, УГА – як українські (такі, що склалися з українців). Наявність інонаціонального елемента визнається, однак він зазвичай не обраховується й голосливо визнається відносно незначним.

Армія УНР і УГА визнаються українськими за складом, очевидно тому, що вони діяли і комплектувалися майже без винятків на українській національно-державній території.

РСЧА і білогвардійські збройні сили визнаються російськими за складом, очевидно тому, що в 1917 – 1920 рр. періодично входили в межі України й покидали її, мали можливість комплектуватися з інших, неукраїнських територій.

Існуючий підхід надто поверховий. Він не враховує декілька суттєвих фактів: по-перше, по часу неукраїнські збройні сили перебували в межах України не менше, ніж українські; по-друге, всі без винятку збройні сили не були добровольчими й залучали до свого складу населення України по мобілізації

(насилно), не зважаючи на національність новобранців. Отже, національний склад поповнення з України повинен відповідати (звичайно, не строго) національному складу її населення взагалі. Разом з ним до РСЧА і білогвардійських формувань вливалися українці, до Армії УНР та УГА – неукраїнці. Знаючи чисельність поповнень з української національно-державної території та національний склад населення України, можна приблизно встановити чисельність українців у тих чи інших збройних силах.

Білогвардійські збройні сили. Добровольча армія була зародком, а з кінця 1918 р. – ядром Збройних Сил Півдня Росії. Вона з кінця лютого до середини травня й з кінця червня до кінця листопада 1918 р. здійснила два Кубанських походи. В цей час Кубанська область була єдиним регіоном, контрольованим денікінцями, і тільки з нього вони одержували значні поповнення. Кубань компактно заселена українцями: на 1926 р. – 1,7 млн. чол. (47,1% від усього населення). Кубанське козацьке військо на 1917 р. налічувало бл. 89 тис. чол.⁴ 27 березня 1918 р. Кубанська армія ген. В.Л.Покровського (3 тис. бійців) влилася в Добровольчу армію (2700 бійців, з них 700 – поранені). На кінець 1918 р. кубанські козаки все ще складали бл. 50% денікінських військ⁵. Таким чином, на 1918 р. етнічні українці кубанського походження в складі Добровольчої армії складали значний відсоток, – ймовірно бл. 20%.

В Російській Армії генерала барона П.М.Врангеля кубанці склали 1 і 2-у Кубанські кінні дивізії: бл. 2600 шабел і 700 багнетів при загальній чисельності білогвардійських військ у Криму бл. 50 тис.⁶

Принагідно зазначимо, що зі 120475 чол. особового складу радянської 9-ї Кубанської армії Кавказького фронту на 31 грудня 1920 р. українці становили 16023 чол. (13,3%)⁷.

З січня – лютого 1919 р. Збройні Сили Півдня Росії розпочали бойові дії в Донбасі, з травня – червня розгорнули стратегічний наступ через Україну на Москву. На зайнятих територіях денікінці суттєво наростили свої сили за допомогою мобілізації: “Склад Збройних Сил Півдня Росії з травня по жовтень зростає послідовно від 64 до 150 тисяч,” – свідчив А.І.Денікін.⁸ Статистичні відомості про українців серед денікінців відсутні, однак те, що їх у Збройних Силах Півдня Росії було чимало, не викликає сумніву. Учасник подій, один з керівників Армії УНР та її історик ген. О.Удовиченко писав: “Населення українське ще не уявляло собі, що принесе йому нова “біла” влада, тому, хоч без особливого бажання, пішло по оголошенню мобілізації до армії Денікіна”⁹.

Зважаючи на відверту великодержавницьку, якщо не шовіністичну політику білогвардійців та на великий розмір дезертирства в 1917 – 1921 рр., можемо прийняти, що чисельність українців у білогвардійських військах була найнижчою у порівнянні з РСЧА та українськими національними формуваннями.

Збройні сили українських національних урядів (Армія УНР, УГА) комплектувалися, як зазначалося, майже без винятку з української національно-державної території. При формуванні своїх армій і Центральна Рада, і гетьман П.Скоропадський, і Директорія УНР запобігали до загальної військової повинності, яка здійснювалася способом мобілізації. Відповідні законодавчі акти не передбачали ніяких обмежень за національною ознакою щодо військового обов’язку¹⁰.

Українська Галицька Армія мала найбільшу кількість особового складу на березень 1919 р. – від 110 до 125 тис. чол., з них бойового елементу (“багнетів” і “шабел”) – бл. 70 тис. Приблизно на цей же час, на квітень – травень 1919 р., Армія УНР налічувала бл. 30 тис. чол., з них бойового елементу – бл. 15 тис. чол.¹¹

УГА і Армія УНР об’єдналися в липні 1919 р., коли поляки витіснили УГА за р. Збруч, на Наддніпрянську Україну. На цей час припадають найбільші бойові успіхи українських збройних сил: спільними зусиллями вони зайняли Правобережну Україну й 30 серпня оволоділи Києвом. Тоді об’єднані українські регулярні армії (без повстанців у тилу червоних і білих) налічували у своїх лавах бл. 100 тис. чол., у тому числі УГА – бл. 50 тис. чол.¹²

УГА була зняряддям війни міжнаціональної – українсько-польської. На території Східної Галичини, де формувалася ця армія, українці й поляки були найчисленнішими етнічними групами. Закономірно, що УГА “була однорідна національна армія”¹³. Однак в УГА служили також галицькі німці та євреї (“жиди” у місцевому діалекті). Євреї пробували формувати в її складі свої національні підрозділи. В 1-му Галицькому корпусі існував жидівський пробойовий курінь (батальйон), утворений в Тернополі, а в 1-му гуцульському пробойовому курені 3-го Галицького корпусу існувала жидівська пробойова чота (взвод) з євреїв Бучача і Монастирськ. В УГА служили навіть окремі галицькі поляки, а також католики-українці¹⁴.

Найбільша частка неукраїнців була серед старшин (офіцерів) УГА, особливо серед генералів та штаб-офіцерів (старших офіцерів). За науковими оцінками, УГА мала 50% офіцерів від оптимальної норми,¹⁵ тому й залучала фахівців з інших країн.

УГА мала 8 генералів, з них 3 – російської служби (всі – українського походження), 5 – австроугорської (3 українці, 1 галицький німець, 1 мадьяр). З 7 осіб, які займали посаду начальника Генеральної Булави (генерального штабу) УГА троє були неукраїнцями.¹⁶

Збройне протиборство в Наддніпрянській Україні не мало такого виразного міжнаціонального характеру, як у Галичині. Національний склад призовних контингентів Наддніпрянщини не повинен суттєво відрізнятися від національного складу всього її населення. Ясна річ, висока мобільність населення, викликана подіями 1-ї світової війни та революції, зумовила притік в Україну уродженців інших країн і

територій колишньої Російської імперії – неукраїнців (суттєвий виняток – українці – піддані Австро-Угорщини: вони склали помітну частину армій різних політичних сил).

Все ж мігрантів було не так багато, як здається на перший погляд. За переписом 1897 р. в складі населення України було 72,6% українців, 11,8 росіян, 8,3 євреїв та 7,3% “інших”; за переписом 1926 р. відповідно 80,0%, 9,2, 5,5 та 5,3%¹⁷. Цілком очевидне зменшення неукраїнського елементу після подій 1917 – 21 рр. Слід зважити на вплив політики українізації на результати перепису, однак не можна заперечити і дії попередніх, значно сильніших процесів. Можемо вважати, що до армії мобілізувалися в абсолютній більшості уродженці або постійні мешканці тих чи інших регіонів.

Звичайно, до Армії УНР, а також до об'єднаних Армії УНР та УГА потрапляли насамперед українці, а до червоної та білих армій з України вливалися насамперед росіяни. Це, все ж, повинне враховуватися на користь кваліфікації боротьби 1917 – 21 рр. як громадянської війни: росіяни-кияни проти українців-киян – це громадянська, а не міждержавна сутічка. Відносна слабкість мобілізаційних апаратів в умовах “війни всіх проти всіх” і широкий розмах дезертирства якщо й давали можливість вибору, то не абсолютну: дезертири й перебіжчики переслідувалися і каралися по законах воєнного часу.

Робітничо-Селянська Червона Армія найбільшого свого успіху досягла наприкінці 1920 р., коли розгромила всі організовані збройні формування своїх противників.

Наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території УСРР дислокувалися формування РСЧА загальною чисельністю бл. 1 млн. 200 тис. чол. Згідно з доповіддю командуючого військами України і Криму М.В.Фрунзе 5-у Всеукраїнському з'їзду Рад (березень 1921 р.) серед них українців було до 9% (108 тис. чол.), росіян – 85% (1 млн. 020 тис. чол.), інших – до 6% (72 тис. чол.). Вся РСЧА на кінець громадянської війни становила 5,5 млн. чол. Припустимо, що не тільки у військах, що лишалися в Україні після розгрому Врангеля, а й у всій РСЧА українці становили 9%, і вирахуємо їхню абсолютну кількість: 495 тис. Це число, очевидно є цілком реальним, оскільки деякі джерела наводять значно більші дані. Так, маршал Радянського Союзу, міністр оборони СРСР А.А.Гречко твердив, що наприкінці громадянської війни в лавах РСЧА (5,5 млн. чол.) було 13,7% українців, тобто 753 тис. чол.¹⁸

На 1 серпня 1921 р. є відомості про національний склад 799 тис. військовиків РСЧА. Українців серед них було 8,85%, тобто 70,7 тис. чол. На цей час РСЧА демобілізувалася, її загальна чисельність становила 2 млн. 55,5 тис. чол., отже українців серед них цілком могло бути 181,9 тис. чол. В Київському та Харківському військових округах українці вже становили від 25 до 30% особового складу військ¹⁹.

Багато українців служили за межами України. На 31 грудня 1920 р. у військах Приволзького військового округу вони склали 17% (22,7 тис. чол.), Північно-Кавказького – 11% (8,8 тис. чол.), в 9-й армії Кавказького фронту – 13,3% (16 тис. чол.)²⁰.

Таким чином, на час найзначніших бойових успіхів наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. РСЧА мала у своєму складі щонайменше таку ж кількість українців, як об'єднані українські армії (УГА і Армія УНР) в апогеї своїх перемог у серпні 1919 р., щонайбільше – українців в РСЧА було в п'ять-сім разів більше (700 тис. проти 100 – 150 тис.).

Порівняння ж на відповідні періоди взагалі не на користь українських армій. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. вони як реальна сила взагалі не існували: УГА була розформована, а Армія УНР – інтернована в таборах на території Польщі, Румунії, інших країн.

Що ж стосується 1919 року, то за даними Наркомату у військових справах УСРР в збройних силах радянської України на 1 червня “перебувало під рушницею” бл. 188 тис. чол., у тому числі понад 93 тис. у складі 1 та 3-ї Українських радянських армій Українського фронту.²¹ У складі формувань Харківського, Київського та Одеського військових округів налічувалося бл. 112 тис. чол.²² Крім того, слід врахувати 11 тис. бійців 2-ї Української радянської армії, ще на початку травня 1919 р. переданої Південному фронтові (крім бойових елементів – “багнетів”, “шабель”, дуже значну, як правило – більшу частину особового складу становили не-бойові елементи – працівники армійського тилу). Багато українців, донецьких робітників, було у 8 і 13-й арміях Південного фронту. Вони влилися туди ще у 1918 р. Так, на жовтень 1918 р. їхня кількість оцінювалася на пленумі ЦК КП/б/У в 50 тис. чол.²³

Війська Українського фронту за час його існування (4 січня – 16 червня 1919 р.) та його попередники (Повстанська армія України, Група військ Курського напрямку, Українська Радянська армія; 22 вересня 1918 р. – 4 січня 1919 р.) поповнень з радянської Росії не одержували, навпаки, передали Південному фронту кілька десятків тисяч чоловік як у складі бойових формувань, так і маршовими поповненнями.

За відомостями командуючого Українським фронтом В.О.Антонова-Овсієнка всього з грудня 1918 р. по середину червня 1919 р. зі складу частин, сформованих українським радянським командуванням, було вилучено на користь Південного фронту 35 піхотних полків, 5 кавалерійських полків, 8 кавалерійських дивізіонів тощо, – всього до 50 тис. багнетів, 4 тис. шабель, 540 кулеметів, 104 гармати, 5 бронепоездів, 12 броньовиків²⁴. Єдиний виняток з названих Антоновим-Овсієнком частин являє 9-а стрілецька дивізія суто російського формування. З вересня 1918 р. вона знаходилася в складі Орловського військового округу РСФРР, в жовтні – грудні 1918 р. – у складі 8-ї армії РСФРР. З моменту утворення Українського

фронту – 4 січня 1919 р. – дивізію включено до його складу. Однак згідно з розпорядженням від 6 січня 1919 р. уже 9 січня одна з двох бригад дивізії була повернена до складу 8-ї армії. З 11 березня 1919 р. вся 9-а стрілецька дивізія перейшла в підпорядкування Південного фронту. Протягом перебування в складі Українського фронту частини дивізії становили резерв командуючого фронтом, бойових дій проти Армії УНР не вели, а прикривали район Харкова від донських козаків з боку Донбасу²⁵.

Для поповнення некомплекту частин Український фронт потребував на 1 квітня 1919 р. 98156 чол. На його заявки, подані через Наркомвійськсправ УСРР, Всеросголовштаб з 5 березня по 16 квітня направив наряди Західному військовому округу лише на 10 тис. чол. Реально на поповнення частин Українського фронту до 15 червня 1919 р. прибуло з російських (Московського, Орловського, Петроградського і Західного) військових округів 598 чол.²⁶

На території Донецького басейну, що є частиною території України, в 1919 р. діяли 8 і 13-а армії РСФРР, які здебільшого склалися з частин і з'єднань російського формування, однак вони мали противником лише донських козаків і білогвардійців генерала А.І.Денікіна, проти Армії УНР не билися.

Досить дражливою для визначення характеру збройного протистояння 1917 – 21 рр. є участь у ньому інтернаціональних формувань Червоної Армії. На нашу думку, їхній вплив на перебіг бойових дій часто перебільшується. Так, наприкінці 1918 – в першій половині 1919 рр. в інтернаціональних та інших формуваннях РСЧА в Україні знаходилося бл. 10 тис. іноземців²⁷. У складі 188 тис. загальної чисельності збройних сил УСРР це становить лише 5,3%. Нагадаємо для порівняння, що штатна чисельність стрілецької дивізії в РСЧА була визначена в 60 тис. чол., отже всі інтернаціоналісти в УСРР 1919 р. склали до 17% від штату дивізії. Щоправда, фактично чисельність дивізії становила, як правило, від 7 до 15 тис. чол.

Серед цих 10 тис. інтернаціоналістів було й чимало етнічних українців. Річ у тім, що до інтернаціоналістів зараховували не за етнічною ознакою, а за ознакою громадянства, в тому числі й старого австро-угорського, або нових угорського, румунського, чеського тощо. Рада Робітничої й селянської оборони України в першій половині 1919 р. ухвалила вважати інтернаціональними також галицькі та бессарабські частини²⁸. Якраз бессарабські частини були найчисленнішими серед інтернаціональних формувань. Наркомвійськсправ УСРР на початку травня 1919 р. наказав сформувати в Одеському військовому окрузі 1-у Бессарабську дивізію з бессарабців-біженців і повстанців (учасників Хотинського збройного повстання 1919 р., щодо якого ведеться своєрідна дискусія: було воно організоване українськими більшовиками чи Директорією УНР?)²⁹. Згідно зі штатами дивізія мала складатися з трьох бригад загальною чисельністю 27,8 тис. чол., однак на 1 червня було сформовано й відправлено на фронт 2 бригади неповного складу³⁰.

Інтернаціональні формування були незначними, малочисельними: впродовж 1919 – 20 рр. в УСРР сформовано 5 інтернаціональних бригад (у тому числі 2 бессарабські та бригада Червоної Української Галицької Армії), жодної інтернаціональної дивізії, зате були десятки дрібних формувань – загонів, рот, батальйонів, полків неповного складу тощо³¹. Їхній внесок у регулярні (“правильні”) бойові дії проти нормально організованого й озброєного противника – незначний. Вони запам’яталися переважно мирному населенню, оскільки абсолютна більшість з них використовувалася в тилу для каральних акцій: позбавлені зв’язків з місцевою людністю, іноземці (неукраїнці) були до неї нещадні.

Таким чином, у Червоній Армії служило не менше уродженців України, ніж в українських національних збройних силах, а з урахуванням і менш певних даних можна припустити, що в РСЧА їх було в декілька разів більше, ніж в арміях Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР. Це дозволяє дійти висновку, що збройне протистояння 1917 – 21 рр. за своїм характером було громадянською війною. При цьому слід пам’ятати, що у ньому (збройному протистоянні) брала участь порівняно дуже незначна частина населення. Так, на осінь 1917 р. населення Росії становило бл. 147,6 млн. чол., а на початок 1921 р. на територіях, контрольованих більшовиками, мешкало бл. 136,8 млн. чол. Середньорічна чисельність РСЧА за 1918 – 20 рр. – 2,4 млн. чол., що складає на 1917 р. 1,6%, а на початок 1921 р. – 1,8% від усього населення. Середньорічна чисельність військ її противників за дуже наближеними підрахунками – 400 – 500 тис. чол., тобто бл. 0,3% усього населення колишньої Російської імперії.³²

Отже, найактивнішу участь у громадянській війні брало до 2% усього населення країни. Це зовсім мало: у мирний час держави, як правило, утримують збройні сили в 1 – 1,5% від загальної кількості населення, у воєнний – в 8 – 10%³³.

До РСЧА за 1918 – 20 рр. було мобілізовано і призвано 6,7 млн. чол., тобто від 4,5 до 4,9% усього населення. З них безповоротні втрати складають бл. 702 тис. чол.³⁴ Логічно припустити, по аналогії з середньорічною чисельністю, що до військ її противників було залучено за цей же час в 5 разів менше населення, тобто – 1,34 млн. чол. (від 0,9 до 1% усього населення країни).

¹Див. про це докладніше: Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С. 29 – 30, 365 – 371; дві одночасних громадянських війни в Україні виявив Я.Грицак: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 111 – 112.

²Закон про громадянство УНР // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 т. – Т. 2. – К., 1997. –

- С. 173 – 174; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 75, 106, 156.
- ³Крушельницький А.В., Молодцыгин М.А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов // Боевое содружество советских республик. – М., 1982. – С. 23–25.
- ⁴Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – 1962 (перевидання в Україні – Львів, 1994. – С. 1219); Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1987. – С. 315.
- ⁵Деникин А.И. Очерки русской смуты. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. – М., 1991 (репринт з видання: Париж, 1922). – С. 270, 280; Клавинг В.В. Белая гвардия. – СПб., 1999. – С. 62, 311; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 315; Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – С. 1215.
- ⁶Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 316, 524.
- ⁷Крушельницький А.В., Молодцыгин М.А. Вказ. праця. – С. 25.
- ⁸Деникин А.И. Поход на Москву (“Очерки русской смуты”). – К., 1990. – С. 28.
- ⁹Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – Вінніпег, 1954. – С. 110.
- ¹⁰Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 – 1920. – С. 53 – 54, 101 – 102, 161 – 162; Кравчук М.В. Правові основи будівництва національних збройних сил України в 1914 – 1993 рр. (організація, структура, штати): Історико–правове дослідження. – Івано–Франківськ, 1997. – С. 55 – 56, 60, 67, 125, 139, 155, 164, 169.
- ¹¹Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-е, змінене й доп. – Львів, 1992. – С. 460; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С. 50; Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно–історичний огляд). – Кн. 1. – Вид. 2-е. – Мюнхен, 1946. – С. 51.
- ¹²Шанковський Л. Українська армія під час перших визвольних змагань 1917 – 1921 // Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 13; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно–історична студія. – Вінніпег, 1974. – С. 24, 198 – 199.
- ¹³Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – С. 87.
- ¹⁴Там само.
- ¹⁵Там само. – С. 74.
- ¹⁶Там само. – С. 73 – 82.
- ¹⁷Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 20, 72.
- ¹⁸Краснознаменний Київський: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919 – 1988). – Изд. 3-е, испр. и доп. – К., 1989. – С. 55; Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська (1917 – 1995). – Львів, 1996. – С. 245; Гречко А.А. На страже Союза Советских Социалистических Республик // Военно–исторический журнал. – 1972. – № 12. – С. 4 – 5.
- ¹⁹Крушельницький А.В., Молодцыгин М.А. Вказ. праця. – С. 26 – 27.
- ²⁰Молодцыгин М.А. Социальный и национальный состав Красной Армии в годы гражданской войны // Армия и общество 1900 – 1941 гг.: Статьи, документы. – М., 1999. – С. 131 / РАН. Ин-т российской истории.
- ²¹Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 2. – К., 1967. – С. 195; Петров В.І. З історії боротьби трудящих України проти буржуазно–націоналістичної Директорії і інтервенції Антанти (листопад 1918 – травень 1919 р.) // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973. – С. 226.
- ²²Щусь О.И. Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986. – С. 145; Щусь О.И. О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 (на примере деятельности Киевского военного округа) // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 204; Одеський військовий округ // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 386.
- ²³Петров В.І. З історії боротьби трудящих України... // Великий Жовтень... – С. 226; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 4. – М., 1978. – С. 63 – 64; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 1. – С. 387.
- ²⁴Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.). – К., 1999. – С. 167 – 168.
- ²⁵Девятая стрелковая дивизия // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 174; Російський державний військовий архів, ф. 103, оп. 1, спр. 51, арк. 4 – 10; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 1. – М., 1971. – С. 577 – 578, 585; Т. 2. – М., 1972. – С. 180; Директивы Главного командования Красной Армии (1917 – 1920): Сб. документов. – М., 1969. – С. 212; Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 1. – С. 597.
- ²⁶Російський державний військовий архів, ф. 103, оп. 1, спр. 1, арк. 91 – 92.
- ²⁷Інтернаціональні формування // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – С. 226.
- ²⁸Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2, оп. 1, спр. 284, арк. 31.
- ²⁹Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов в 3 т., 4 кн. – Т. 2. – С. 5; Нариси історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 253 – 256; Буковина: Історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 227 – 229.
- ³⁰Гражданская война на Украине... – Т. 2. – С. 196.
- ³¹Інтернаціональні формування Красной Армии // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – С. 235 – 238.
- ³²Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. – М., 1986. – С. 94; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. – М., 1993. – С. 16; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сб. документов в 4 т. – Т. 4. – С. 459–526.
- ³³Шанковський Л. Українська армія під час перших визвольних змагань 1917 – 1921 // Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – С. 13.
- ³⁴Гриф секретности снят. – С. 42, 44.